Львівський професійний коледж
готельно-туристичного та ресторанного сервісу

ЗАТВЕРДЖУЮ
Заступник директора з НМР
_____ Марія СКОРОБОГАТА
26 серпня 2024 р.

Методичні матеріали для проведення лекцій з дисципліни «Історія державності та культури України»

Спеціальність 241 «Готельно-ресторанна справа»
Освітньо-професійний ступінь фаховий молодший бакалавр
Освітньо-професійна програма «Готельно-ресторанна справа»

Підготував:
Викладач Афтанас А.А.

Погоджено на засіданні циклової комісії викладачів гуманітарного циклу
Протокол № 01 від 26 серпня 2024 р.

Голова циклової комісії _____ Ірина ГОЛЕЦЬ

Львів 2024

Лекція №1. Вступ. Предмет, завдання та методологія курсу

Мета: сформувати у студентів системне наукове уявлення про предметну область курсу «Історія державності та культури України». Мета полягає у висвітленні теоретико-методологічних засад вивчення минулого, розкритті взаємозв'язку між політичними процесами державотворення та еволюцією культурних форм. Важливо наголосити на тяглості української державної традиції та самобутності культури як ключових факторів національної ідентичності. На занятті має бути обґрунтована необхідність вивчення історії не лише як набору фактів, а як інструменту критичного мислення та розуміння сучасних державотворчих процесів у глобальному контексті.

Завдання заняття

- **теоретичні:** визначити об'єкт та предмет курсу; проаналізувати ключові етапи розвитку української історичної науки; розкрити зміст основних категорій: «державність», «культура», «етногенез», «націєтворення».
- **методологічні:** ознайомити студентів із сучасними методами історичного дослідження (цивілізаційний, системний, порівняльно-історичний підходи); навчити працювати з різними видами історичних джерел (писемними, археологічними, етнографічними).
- **виховні:** сприяти формуванню патріотичної свідомості через розуміння глибини історичного коріння українського народу; виховувати повагу до наукової об'єктивності та критичне ставлення до історичних міфів і фальсифікацій.

План лекції:

1. Предмет курсу та його роль у системі гуманітарної підготовки сучасного фахівця.
2. Методологія та джерельна база історії державності та культури України.
3. Періодизація українського історичного процесу: основні концепції та підходи.
4. Взаємозв'язок політичної історії (державності) та культурного розвитку.

Список використаної літератури:

1. Бойко О. Д. Історія України : посібник. Київ : Академвидав, 2012. 704 с.
2. Верстюк В. Ф., Горобець В. М., Толочко О. П. Україна і Росія в історичній ретроспективі : у 3 т. Київ : Наукова думка, 2004. Т. 1. 504 с.
3. Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т. Київ : Наукова думка, 1991. Т. 1. 648 с.
4. Залізняк Л. Л. Походження українців: між наукою та ідеологією. Київ : Темпора, 2008. 103 с.
5. Історія української культури : у 5 т. / за ред. Б. Є. Патона. Київ : Наукова думка, 2001. Т. 1. 1134 с.
6. Колесник І. І. Українська історіографія (XVIII – початок XX ст.). Київ : Генеза, 2000. 256 с.
7. Крип'якевич І. П. Історія України. Львів : Світ, 1990. 519 с.

8. Литвин В. М. Історія України : підручник. Київ : Наукова думка, 2013. 1056 с.
9. Плохій С. М. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності. Харків : КСД, 2016. 496 с.
10. Яковенко Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ : Критика, 2006. 584 с.

Вебресурси:

- Енциклопедія історії України (Інститут історії України НАНУ)
- Електронна бібліотека "Україніка" (НБУВ)

1. Предмет курсу та його роль у підготовці фахівця

Предметом вивчення даної дисципліни є цілісний процес виникнення, розвитку та функціонування державних інститутів на території України, а також еволюція духовної та матеріальної культури українського народу. Курс розглядає не лише політичні події (війни, союзи, реформи), а й ментальність народу, його релігійні погляди, побут, мистецтво та науку. Це дозволяє студентам побачити історію не як хроніку панування еліт, а як живий процес самореалізації нації.

У системі вищої освіти цей курс виконує важливу світоглядну функцію. Він допомагає студенту усвідомити себе частиною великого історичного континууму, зрозуміти витоки сучасних суспільних проблем та шляхи їх вирішення. Вивчення історії державності сприяє формуванню громадянської позиції, що є критично важливим для фахівця будь-якої галузі в умовах захисту суверенітету та розбудови демократичної держави.

Крім того, курс акцентує увагу на інтеграції України в європейський та світовий простір. Розуміння того, як українська культура взаємодіяла з античним світом, середньовічною Європою чи візантійською традицією, дозволяє позбутися комплексу меншовартості та побачити Україну як активного суб’єкта світової історії. Це закладає фундамент для міжкультурної комунікації та толерантності.

2. Методологія та джерельна база курсу

Методологія курсу базується на принципах історизму, об’єктивності та багатофакторності. Принцип історизму вимагає розглядати кожне явище в його розвитку та конкретних історичних умовах. Об’єктивність передбачає відмову від ідеологічної упередженості на користь фактів. Сучасна наука використовує цивілізаційний підхід, який розглядає Україну як перехрестя західної та східної цивілізацій, що зумовило унікальність її культурного обличчя.

Джерельна база курсу є надзвичайно широкою. Вона включає речові джерела (археологічні знахідки), писемні джерела (літописи, акти, договори, мемуари), усні джерела (фольклор, думи) та лінгвістичні дані. Особливе місце посідають візуальні джерела (архітектура, іконопис, фотоматеріали), які є незамінними при вивченні історії культури. Робота з джерелами вчить студентів верифікувати інформацію, що є критично важливою навичкою в епоху гібридних інформаційних воєн.

Важливим аспектом методології є також міждисциплінарність. Історія державності та культури неможлива без звернення до соціології, культурології, політології та археології. Тільки на перетині цих наук можна відтворити

максимально повну картину минулого, пояснити причини піднесення та занепаду державних утворень на наших теренах та простежити трансформацію національних ідеалів.

3. Періодизація українського історичного процесу

Питання періодизації є одним із найбільш дискусійних у науці. Традиційно українську історію поділяють на стародавню (від появи людини до V ст. н.е.), середньовічну (V–XV ст.), ранньомодерну (XVI–XVIII ст.), модерну (XIX – поч. XX ст.) та новітню (від 1917 р. до сьогодення). Проте для курсу історії державності важливішим є поділ за етапами інституційного розвитку: княжий період, козацька доба, період бездержавності в імперіях, доба визвольних змагань та сучасна незалежна Україна.

Класична схема Михайла Грушевського, яка ґрунтується на ідеї безперервності розвитку українського народу на своїй землі, залишається фундаментом сучасної періодизації. Вона спростовує імперські міфи про "перерваність" української історії та доводить, що Галицько-Волинська держава була прямою спадкоємицею Києва, а козацтво — логічним продовженням руських військових традицій. Це дозволяє студентам побачити логіку в чергуванні періодів незалежності та поневолення.

Сучасні підходи також враховують культурні парадигми: епоху Бароко, Просвітництва, Романтизму та Модернізму. Кожен із цих періодів приносив нові форми політичної організації та культурного самовираження. Розуміння періодизації допомагає структурувати величезний масив інформації та бачити за окремими датами глобальні тенденції розвитку людства, що проектувалися на український ґрунт.

4. Взаємозв'язок державності та культури

Державність і культура – це дві сторони одного процесу самоідентифікації народу. Держава забезпечує умови для розвитку культури: будує храми, засновує університети, підтримує науку. Культура, у свою чергу, легітимізує державу, створює спільні символи, мову та цінності, які об'єднують населення в націю. Без власної держави культура часто змушена переходити в режим «виживання» або «спротиву», що ми спостерігали в Україні протягом XIX століття.

Культура часто ставала фундаментом для відновлення державності. Наприклад, саме культурне відродження (література, театр, просвітницькі гуртки) підготувало ґрунт для політичних рухів початку XX століття. Державна мова, національний гімн, герб – це культурні феномени, які стали правовими атрибутами сучасної держави. Таким чином, культура є "душею" державності, її змістовним наповненням.

На лекції слід наголосити, що занепад державних інституцій не завжди означав занепад культури. Навпаки, в періоди бездержавності культура часто ставала єдиною сферою, де зберігалася суб’єктність народу. Вивчення цього взаємозв'язку дозволяє зрозуміти, чому сьогодні гуманітарна політика є частиною національної безпеки України, а захист культурної спадщини прирівнюється до захисту територіальної цілісності.

Лекція №2. Становлення державності на українських землях у давньоруський період

Мета: сформувати у студентів цілісне уявлення про Київську державу (Русь) як одну з наймогутніших політичних формацій середньовічної Європи. Мета полягає у розкритті внутрішніх та зовнішніх чинників державотворення, аналізі еволюції монархічної влади від військової демократії до ранньофеодальної імперії. Важливо продемонструвати високий рівень середньовічної української культури, її відкритість до візантійських та західноєвропейських впливів, що заклало фундамент для християнської ідентичності нації. Особливий акцент робиться на правовій спадщині Русі та її цивілізаційному значенні в контексті європейської історії.

Завдання:

- **теоретичні:** вивчити теорії походження Русі (автохтонна, норманська); проаналізувати зміст реформ княгині Ольги, Володимира Великого та Ярослава Мудрого; розглянути систему престолонаслідування та причини політичної роздробленості.
- **практичні:** опанувати навички роботи з літописними джерелами («Повість минулих літ»); навчитися аналізувати геополітичне становище Русі на карті Європи X–XII ст.; порівнювати «Руську Правду» з «Варварськими правдами» Європи.
- **виховні:** сприяти вихованню поваги до державотворчих традицій предків; формувати усвідомлення важливості християнської етики для розвитку культури; виховувати гордість за інтелектуальні та архітектурні здобутки Київської держави.

План лекції:

1. Походження Київської держави: теорії, етапи формування та перші князі.
2. Розквіт Русі за часів Володимира Святославича та Ярослава Мудрого. Прийняття християнства.
3. Соціально-політичний устрій та правова система («Руська Правда»).
4. Культура Київської Русі: писемність, література, архітектура та образотворче мистецтво.

Список використаної літератури:

1. Брайчевський М. Ю. Походження Русі. Київ : Наукова думка, 1968. 222 с.
2. Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т. Київ : Наукова думка, 1991. Т. 2. 640 с.
3. Котляр М. Ф. Історія України в особах: Давньоруська держава. Київ : Україна, 1996. 238 с.
4. Літопис руський / за Іпатським списком пер. Л. Махновець. Київ : Дніпро, 1989. 591 с.
5. Магочій П.-Р. Україна: Історія її земель та народів / пер. з англ. С. Біленького. Київ : Критика, 2012. 760 с.
6. Моця О. П. Київська Русь: від язичництва до християнства. Київ : Знання, 1996. 222 с.

7. Плохій С. М. Походження слов’янських націй. Київ : Критика, 2015. 456 с.
8. Ричка В. М. Київська Русь: проблема етнокультурного розвитку (конфесійний аспект). К.: Ін-т історії України НАН України, 1994. 34 с.
9. Толочко П. П. Київська Русь. Київ : Абрис, 1996. 360 с.
10. Яковенко Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ : Критика, 2006. 584 с.

Вебресурси:

- Ізборник: Історія України IX-XVIII ст. (першоджерела)

1. Походження Київської держави та перші князі

Формування Київської держави було результатом тривалого процесу розкладу первісного ладу та консолідації східнослов’янських племен. В історіографії існують дві основні теорії: норманська (наголошує на ролі варягів) та автохтонна (підкреслює глибоке внутрішнє коріння слов’янського державотворення). Сучасна наука схиляється до синтезу: варязькі дружини стали каталізатором, але соціально-економічний ґрунт (розвиток міст, торгівлі, племінних союзів) був суто місцевим.

Об’єднання Києва та Новгорода князем Олегом у 882 році ознаменувало появу єдиного політичного центру. Початковий період (Олег, Ігор) характеризувався експансією та встановленням системи «полюддя» – щорічного об'їзду князем підвладних територій для збору данини. Проте трагічна загибель Ігоря від рук древлян показала недосконалість цієї системи, що змусило княгиню Ольгу провести першу в історії України адміністративно-фінансову реформу (уроки та погости).

Син Ольги, Святослав Ігорович, присвятив життя військовим походам, розгромивши Хозарський каганат та воюючи з Візантією. Хоча він розширив межі держави від Волги до Дунаю, його політика мала переважно експансіоністський характер без належного зміцнення внутрішньої структури. Проте саме за Святослава Русь стала вагомим геополітичним чинником у середньовічному світі, змусивши Константинополь рахуватися з Києвом.

2. Розквіт Русі. Прийняття християнства

Правління Володимира Великого (980–1015) стало добою утвердження Русі як імперії. Він завершив об’єднання всіх східнослов'янських земель і провів кардинальні реформи: адміністративну (заміна племінних князів синами Володимира), судову та релігійну. Прийняття християнства у 988 році як державної релігії було геніальним геополітичним кроком, що ввів Русь у коло цивілізованих християнських держав Європи та відкрило шлях до візантійської культурної спадщини.

Справжнім «тестем Європи» став Ярослав Мудрий (1019–1054). Він остаточно припинив міжусобиці та розгромив печенігів, забезпечивши мирний розвиток країни. Ярослав приділяв колосальну увагу освіті та будівництву: спорудження Софійського собору та заснування першої бібліотеки при ньому перетворили Київ на інтелектуальну столицю. Дипломатичні шлюби дітей Ярослава з монаршими родинами Франції, Угорщини, Норвегії та Візантії свідчили про найвищий міжнародний престиж держави.

Християнізація не була лише зміною обрядів – вона змінила ментальність. Поява писемності, літописання, розвиток кам'яного будівництва та монументального живопису підняли Русь на один щабель з найрозвиненішими країнами того часу. Цей період став фундаментом української культурної ідентичності, де поєдналися місцеві традиції з візантійським християнським гуманізмом.

3. Соціально-політичний устрій та правова система

Київська Русь була ранньофеодальною монархією з елементами народовладдя. На вершині піраміди стояв Великий князь київський, який був сюзереном для інших князів. Важливу роль відігравали боярська дума (рада при князі) та віче (народні збори), що свідчило про певну збалансованість влади. Суспільство було чітко структуроване: від привілейованих верств (князі, бояри, духовенство) до вільних селян-смердів та залежних категорій (закупи, рядовичі, холопи).

Фундаментом правової культури стала «Руська Правда» – звід законів, кодифікований Ярославом Мудрим та його нащадками. Це був унікальний для свого часу документ, який регулював майнові відносини, захищав честь людини та встановлював систему штрафів («вір») за злочини замість кровної помсти. «Руська Правда» свідчила про високий рівень правової свідомості та поваги до людського життя в давньоукраїнському суспільстві.

Державний устрій Русі ґрунтувався на системі васалітету та удільного землеволодіння. Проте відсутність чіткого закону про престолонаслідування призводила до міжусобиць, що згодом стало причиною політичної роздробленості. Попри це, єдина правова система, спільна мова та церква утримували Русь як єдиний цивілізаційний простір протягом століть, заклавши традиції, які пізніше успадкували наступні державні утворення.

4. Культура Київської держави

Культура Русі була синтезом слов'янських традицій та античо-візантійської спадщини. Виникнення писемності на основі кирилиці дало поштовх до розвитку оригінальної літератури. Шедеврами світового рівня стали «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона, «Повчання дітям» Володимира Мономаха та героїчний епос «Слово о полку Ігоревім». Літописання, зокрема «Повість минулих літ», було не просто хронікою, а спробою осмислити місце Русі у світовій історії.

Архітектура Київської Русі вражала своєю величчю та технічною досконалістю. Використання змішаної кладки, спорудження багатоверхових храмів та прикрашення їх мозаїками і фресками створили неповторний «київський стиль». Десятинна церква, Софія Київська, Михайлівський Золотоверхий монастир – це не лише культові споруди, а й символи державної могутності, що збереглися у пам'яті народу як зразки найвищої естетики.

Освіта була доступною не лише для еліти – існують свідчення про початкові школи для дітей міщан та навіть жіночу освіту (школа Анни Всеволодівни). Ювелірне мистецтво (емалі, скань, зернь) та ремісництво Русі славилися по всій Європі. Ця багата культурна спадщина стала живильним ґрунтом, на якому виросла модерна українська нація, і вона досі залишається джерелом нашого культурного суверенітету.

Лекція №3. Галицько-Волинська держава

Мета: сформувати у студентів розуміння Галицько-Волинської держави як прямої спадкоємиці Київської Русі та важливого європейського політичного гравця XIII–XIV ст. Мета полягає у висвітленні особливостей об'єднання двох князівств Романом Мстиславичем, аналізі державотворчої діяльності Данила Галицького в умовах монгольської навали та обґрунтуванні значення коронації Данила як акту міжнародного визнання української державності. Важливо акцентувати увагу на західноєвропейському векторі розвитку держави, специфіці взаємин князя з потужним боярством та ролі церкви у збереженні національної ідентичності.

Завдання:

- **теоретичні:** вивчити етапи формування та територіальні межі держави; проаналізувати зміст зовнішньої політики Данила Романовича (відносини з Ордою, Угорщиною, Польщею та Римом); з'ясувати причини та наслідки коронації Данила Галицького в 1253 році.
- **практичні:** опанувати навички аналізу геополітичної стратегії Данила Галицького щодо захисту земель від монголів; навчитися характеризувати особливості політичного устрою «олігархічної» республіки в Галичині.
- **виховні:** сприяти вихованню поваги до дипломатичного хисту та військової доблесті предків; формувати усвідомлення європейської приналежності України через призму історії Королівства Руського.

План лекції:

1. Об'єднання Галицького і Волинського князівств Романом Мстиславичем.
2. Правління Данила Романовича (Галицького): боротьба за батьківську спадщину та протистояння монгольській навалі.
3. Королівство Руське: внутрішня та зовнішня політика наступників Данила (Лев Данилович, Юрій І Львович).
4. Культурні здобутки та причини занепаду Галицько-Волинської держави.

Список використаної літератури:

1. Войтович Л. В. Галицько-Волинські етюди. Біла Церква, 2011. 480 с.
2. Котляр М. Ф. Галицько-Волинська Русь. К.: Альтернативи, 1998. 336 с.
3. Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. К.: Наукова думка, 1984. 176 с.
4. Галицько-Волинський літопис / пер. Л. Махновця. К.: Дніпро, 1989.
5. Александрович В., Войтович Л. Король Данило Романович. Біла Церква, 2013.
6. Ісаєвич Я. Д. Галицько-Волинська держава. Львів, 1999.
7. Чижевський Д. Історія української літератури. К.: Академія, 2003.
8. Subtelny O. Ukraine: A History. University of Toronto Press, 2009. 800 p.
9. Magocsi P. R. The Roots of Ukrainian Nationalism. University of Toronto Press, 2002.

10. Rowell S. C. Lithuania Ascending: A Medieval Baron in Search of an Empire. Cambridge University Press, 1994.

Вебресурси:

- Енциклопедія історії України

1. Об’єднання Галицького і Волинського князівств

Процес об'єднання розпочався у 1199 році, коли волинський князь Роман Мстиславич, скориставшись смертю останнього представника галицької династії Ростиславичів, зайняв Галич. Створення Галицько-Волинської держави було об'єктивною відповіддю на занепад Києва та необхідність консолідації західних земель для захисту від експансії Угорщини та Польщі. Роман став одним із наймогутніших правителів тогочасної Європи, якого літописець називав «самодержцем всієї Русі».

Внутрішня політика Романа була спрямована на зміцнення князівської влади через обмеження впливу свавільного галицького боярства. Він діяв за принципом «не погнітивши бджіл, меду не їсти», що означало жорстке придушення опозиції задля державної цілісності. Його активна зовнішня політика (втручання у справи Києва, боротьба з половцями та походи проти ятвягів) підняла престиж нової держави на міжнародній арені.

Передчасна загибель Романа Мстиславича у 1205 році в битві під Завихостом призвела до сорокарічного періоду смути. Малолітні сини Данило та Василько були змушені тікати за кордон, а держава стала ареною запеклої боротьби між боярськими угрупованнями та іноземними інтервентами. Проте ідея єдності Галича і Волині, закладена Романом, виявилася настільки життєздатною, що згодом дозволила його синам відновити державу.

2. Правління Данила Романовича (Галицького)

Повернення Данила до влади відбулося лише у 1238 році, коли він остаточно утвердився в Галичі. Його правління припало на час найстрашнішого випробування – монгольської навали. Після руйнування Києва (1240) Данило був змушений піти на дипломатичний компроміс, відвідавши Золоту Орду в 1245 році. Він визнав зверхність хана Батия («зла честь татарська»), щоб зберегти власну армію та внутрішню автономію держави від повного знищення.

Данило шукав союзників у Західній Європі для організації антимонгольського хрестового походу. У межах цієї стратегії він погодився на коронацію від Папи Римського Інокентія IV, яка відбулася у Дорогичині в 1253 році. Хоча військова допомога від Заходу так і не надійшла, прийняття королівського титулу юридично закріпило за українськими землями статус повноправної європейської держави – Королівства Руського.

Важливою частиною діяльності Данила було будівництво нових міст (Холм, Львів, Данилів), які ставали оборонними та культурними центрами. Холм став новою столицею держави, де Данило заснував потужний культурний осередок. Незважаючи на постійний тиск Орди, йому вдалося зберегти цілісність західноруських земель та перетворити їх на осередок опору східній деспотії, орієнтуючись на європейські стандарти державного управління.

3. Королівство Руське за наступників Данила

Після смерті Данила (1264) державу очолив його син Лев Данилович. Він був енергійним і войовничим правителем, який розширив територію держави,

приєднавши частину Закарпаття з Мукачевом та Люблінську землю. Лев переніс столицю до Львова, що сприяло його швидкому економічному зростанню як вузлового пункту на торгових шляхах між Сходом та Заходом. Він підтримував тісні дипломатичні зв'язки з Ордою, використовуючи їх для боротьби з Польщею та Угорщиною.

Найвищого піднесення Королівство Руське досягло за правління Юрія I Львовича (1301–1308), який іменував себе «королем Русі та князем Лодомерії». Його доба характеризується внутрішньою стабільністю та економічним розквітом. Важливим досягненням Юрія було створення у 1303 році окремої Галицької митрополії, що підкреслювало духовну незалежність українських земель від Візантії та претензій Москви.

Останніми князями з династії Романовичів були брати Андрій та Лев II, які загинули у 1323 році у боротьбі з монголами (або татарами), виконуючи роль «щита Європи». Після них влада перейшла до Болеслава-Юрія II Тройденовича (з польської династії П’ястів, але за матір’ю – онука Юрія I). Його правління закінчилося боярською змовою у 1340 році, що відкрило шлях до іноземної експансії та боротьби за галицько-волинську спадщину між Литвою, Польщею та Угорщиною.

4. Культурні здобутки та занепад держави

Культура Галицько-Волинської держави була органічним продовженням київської традиції з потужними центральноєвропейськими впливами. Тут розквітло кам’яне будівництво (Успенський собор у Володимирі, церква святого Пантелеймона в Галичі), де поєднувалися руська хрестово-купольна система з романськими архітектурними елементами. Унікальним джерелом є Галицько-Волинський літопис – не лише історична хроніка, а й видатна пам’ятка світської літератури з яскравим авторським стилем.

Високого рівня досягло ювелірне мистецтво та іконопис, де почали простежуватися реалістичні риси, притаманні передренесансному мистецтву Європи. Освіта була поширена серед різних верств населення, про що свідчать численні графіті на стінах храмів та берестяні грамоти (хоча їх знайдено менше, ніж у Новгороді, вони підтверджують грамотність міщан). Церква відігравала роль інтелектуального центру та стабілізатора суспільства у часи воєнних потрясінь.

Занепад держави у середині XIV століття був зумовлений як об’єктивними факторами (згасання династії, монгольський тиск), так і суб'єктивними – надмірним свавіллям боярської олігархії, яка часто ставила власні інтереси вище за державні. Проте Галицько-Волинська держава на півтора століття продовжила життя української державності, зберігши культуру, мову та правову традицію Русі, які згодом стали фундаментом для Литовсько-Руської держави.

Лекція №4. Українські землі у складі іноземних держав (XIV–XVI ст.)

Мета: сформувати у студентів системне розуміння особливостей перебування українських земель у складі Великого князівства Литовського (ВКЛ), Корони Польської та інших держав. Мета полягає у розкритті специфіки литовської експансії за принципом «старого не змінюємо, нового не вводимо», що дозволило зберегти руську правову та адміністративну традицію. Важливо проаналізувати причини поступової втрати автономії українських удільних князівств, роль Кревської та Люблінської уній у зміні геополітичної карти Європи, а також висвітлити процеси формування шляхетського стану та виникнення українського козацтва як нової соціальної сили.

Завдання:

- **теоретичні:** вивчити обставини входження українських земель до складу ВКЛ та Польщі; проаналізувати зміст Кревської (1385), Городельської (1413) та Люблінської (1569) уній; з’ясувати сутність «Литовських статутів» як пам'яток права.
- **практичні:** опанувати навички порівняння статусу українських земель у ВКЛ та Польщі до і після 1569 року; навчитися характеризувати діяльність видатних постатей доби (Костянтин Острозький, Юрій Дрогобич).
- **виховні:** сприяти вихованню поваги до здатності народу зберігати ідентичність в умовах відсутності власної держави; формувати розуміння важливості релігійної та культурної стійкості (братства, полемічна література).

План лекції:

1. Боротьба за спадщину Галицько-Волинської держави. Входження українських земель до складу ВКЛ та Польщі.
2. Суспільно-політичний устрій та правова система (Литовські статути). Шляхта як провідна верства.
3. Люблінська унія 1569 року: передумови, зміст та наслідки для українських земель.
4. Культурно-церковне життя: Берестейська унія (1596 р.) та початок українського Відродження.

Список використаної літератури:

1. Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львів : Львівський національний університет ім. І. Франка, 2002. 752 с.
2. Історія України в особах. Литовсько-польська доба / Авт. кол.: О. М. Дзюба, М. В. Довбищенко, Я. Д. Ісаєвич та ін. Київ : Україна, 1997. 272 с.
3. Казаков О. Московсько-польська боротьба за давньоруські землі на межі 70–80-х рр. XV ст. // Київська старовина. 2004. № 5. С. 39–52.
4. Кісь Я. До питання про передумови розвитку міст на території Руського і Белзького воєводств у XIV – XVII ст. // Вісник Львівського університету. 1970. Вип. 6. С. 79–86.
5. Кобилецький М. Магдебурзьке право у селах Галичини // Право України. 2003. № 8. С. 120–124.
6. Мицик Ю. Відомості про Україну XIV ст. в хроніці Яна з Чарнкова // Магістеріум. Історичні студії. 2004. Вип. 17. С. 92–97.

7. Україна. 30 років незалежності. Стислий довідник / За ред. д. і. н., проф. Киридон А. М. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2021. 536 с.
8. Яковенко Н. М. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. 2-ге вид., перероб. та розшир. Київ : Критика, 2005. 584 с.
9. Яковенко Н. Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI — початку XVIII століття. Київ : Laurus, 2012. 448 с.
10. Яковенко Н. М. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. Київ : Критика, 2002. 416 с.
11. Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV — до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. 2-ге вид., перегл. і випр. Київ : Критика, 2008. 469 с.

Вебресурси:

- Електронна бібліотека «Чтиво»: Литовсько-руська доба

1. Входження українських земель до складу ВКЛ та Польщі

Після занепаду династії Романовичів (1340) українські землі стали об’єктом зазіхань сусідніх держав. Більша частина земель (Волинь, Київщина, Чернігово-Сіверщина) увійшла до складу Великого князівства Литовського, переважно мирним шляхом через династійні шлюби та договори. Литовські князі Гедиміновичі сприймалися місцевим населенням не як загарбники, а як захисники від татар, оскільки вони зберігали «руську правду», мову (руська мова була державною) та православну віру.

Водночас Галичина та Західне Поділля після тривалої війни були анексовані Польським королівством. На цих землях польська адміністрація діяла значно жорсткіше, поступово запроваджуючи польське право, католицизм та систему воєводств. Таким чином, український етнічний масив був розділений між двома державами з різними політичними культурами, що визначило специфіку подальшого розвитку регіонів.

Битва на Синіх Водах (1362) під проводом князя Ольгерда стала переломною датою, коли більшість українських земель була звільнена від безпосередньої золотоординської залежності. ВКЛ перетворилося на Литовсько-Руську державу, де руський елемент (територія, культура, право) складав близько 90%. Проте зближення Литви з Польщею (Кревська унія 1385) через загрозу від Тевтонського ордену та Москви почало поступово змінювати цей баланс на користь латинізації та полонізації еліти.

2. Суспільно-політичний устрій та правова система

У XIV–XV ст. у ВКЛ зберігався удільний устрій: українськими землями правили князі з династії Гедиміновичів (Олельковичі в Києві, Любарт на Волині), які користувалися значною автономією. Проте централізаторська політика великих князів призвела до ліквідації уділів у другій половині XV ст. На зміну княжій одноосібній владі прийшов шляхетський стан, який отримав широкі права та привілеї, зафіксовані у Литовських статутах (1529, 1566, 1588).

Литовські статути були вершиною тогочасної юридичної думки Європи. Вони базувалися на нормах «Руської правди», звичаєвому праві та римському праві. Статути гарантували особисту недоторканність шляхтича, право власності на землю та участь у державному управлінні через соймики та Вальний сойм. Це

сприяло формуванню «шляхетської демократії», де політична нація ідентифікувала себе як «gente Ruthenus, natione Polonus» (родом русин, нацією поляк).

Міста України в цей період отримували Магдебурзьке право – систему самоврядування, яка звільняла міщан від влади феодалів та князівської адміністрації. Це сприяло розвитку ремесел, торгівлі та цехової організації. На селі ж навпаки – посилювалося закріпачення, що згодом стало однією з причин виникнення козацтва як форми соціального протесту та втечі на «дике поле» за свободою.

3. Люблінська унія 1569 року

Люблінська унія стала наслідком тривалого процесу інтеграції ВКЛ та Польщі, прискореного поразками Литви у війнах з Московським царством (Лівонська війна). Внаслідок унії було проголошено створення федеративної держави – Речі Посполитої – з єдиним королем, соймом та зовнішньою політикою. Для українців унія мала доленосне значення: майже всі українські землі (Волинь, Підляшшя, Брацлавщина, Київщина) були передані безпосередньо до складу Польської Корони.

Це об'єднання призвело до потужного культурного та релігійного шоку. Українська шляхта отримала такі ж права, як і польська, що стимулювало її швидку полонізацію та перехід у католицизм. З іншого боку, відкрилися кордони для європейських ідей Ренесансу, Реформації та Контрреформації. Люблінська унія створила єдиний адміністративний простір для українських земель, що мимоволі сприяло усвідомленню їхньої цілісності.

Наслідки унії були неоднозначними. З одного боку – модернізація економіки (фільваркове господарство) та освіти, з іншого – посилення національно-релігійного гніту. Православна церква втратила державну підтримку, а селянство опинилося під владою польського законодавства. Саме цей конфлікт інтересів – між обіцяними правами шляхти і реальною дискримінацією православних – став іскрою, з якої згодом розгорілося козацьке повстання.

4. Культурно-церковне життя та Берестейська унія

XVI століття стало часом українського культурного Відродження. Поява Острозької академії (1576) та друк Острозької Біблії Іваном Федоровичем (1581) ознаменували інтелектуальний прорив. Центрами освіти стали також братські школи (Львівська, Київська), де вивчали «сім вільних мистецтв». Це була спроба православної еліти модернізувати свою традицію перед лицем католицького наступу.

Берестейська церковна унія 1596 року була спробою частини православних ієрархів вийти з кризи та зрівнятися у правах з католиками, визнавши владу Папи Римського при збереженні східного обряду. Проте унія не принесла спокою, а розколола українське суспільство на «уніатів» та «православних». Почалася запекла міжконфесійна боротьба, яка породила потужну полемічну літературу (Іван Вишенський, Мелетій Смотрицький).

В цей же період на історичну арену виходить українське козацтво. Виникнення Запорозької Січі стало унікальною відповіддю народу на зовнішню загрозу (кримські татари) та внутрішній тиск. Козацтво швидко перетворилося з

військового стану на захисника православної віри та «руських прав», ставши носієм нової ідеї української державності, про що мова піде в наступній лекції.

Лекція №5. Козацька доба та формування ідеї української державності

Мета: сформувати у студентів системне розуміння феномену українського козацтва як особливого соціального стану та суб'єкта державотворення. Мета полягає у висвітленні причин виникнення козацтва, аналізі військово-політичної структури Запорозької Січі як «християнської демократичної республіки». Важливо проаналізувати передумови та перебіг Національно-визвольної війни середини XVII ст., роль Богдана Хмельницького у створенні Української козацької держави (Війська Запорозького) та еволюцію ідеї державної незалежності від автономізму до самостійності.

Завдання:

- **теоретичні:** дослідити причини виникнення козацтва (соціальні, економічні, стратегічні); вивчити систему органів влади в козацькій державі; проаналізувати зміст ключових документів (Зборівський договір, Березневі статті).
- **практичні:** опанувати навички роботи з історичною картою (кордони Гетьманщини за Б. Хмельницького); навчитися характеризувати дипломатичну діяльність козацької еліти.
- **виховні:** сприяти вихованню поваги до лицарських традицій козацтва; формувати усвідомлення важливості єдності нації в боротьбі за державний суверенітет; виховувати критичне ставлення до історичних міфів про «братерські союзи».

План лекції:

1. Виникнення українського козацтва. Запорозька Січ – зародок української державності.
2. Національно-визвольна війна середини XVII ст.: причини, періодизація, основні події.
3. Політико-адміністративний устрій Гетьманщини. Військо Запорозьке як державна структура.
4. Зовнішня політика Б. Хмельницького та геополітичні наслідки Переяславської ради 1654 року.

Список використаної літератури:

1. Брехуненко В. А. Козаки на Степовому Кордоні Європи. Київ : Інститут української археографії, 2011. 504 с.
2. Голобуцький В. О. Запорозьке козацтво. Київ : Вища школа, 1994. 539 с.
3. Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т. Київ : Наукова думка, 1995. Т. 7, 8, 9.
4. Гуржій О. І. Українська козацька держава в другій половині XVII – XVIII ст. Київ : Основи, 1996. 224 с.
5. Костомаров М. І. Богдан Хмельницький. Київ : Либідь, 1992. 632 с.
6. Леп’явко С. А. Козацтво в європейській історії. Київ : Темпора, 2010. 500 с.

7. Плохій С. М. Наливайкова віра: Християнство та побудова козацької України. Київ : Критика, 2006. 496 с.
8. Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. Київ : Альтернативи, 2003. 400 с.
9. Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 447 с.
10. Щербак В. О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. Київ : Видавничий дім «КМ Academia», 2000. 300 с.

Вебресурси:

- Електронний архів Михайла Грушевського: Козацька доба

1. Виникнення козацтва та Запорозька Січ

Поява козацтва наприкінці XV століття була відповіддю українського соціуму на комплекс викликів: необхідність захисту від набігів кримських татар та посилення феодального гніту в Речі Посполитій. Козацтво формувалося як вільна спільнота на «дикому полі», де загартовувався новий тип людини – воїна-хлібороба. Заснування Дмитром Вишневецьким першої Січі на о. Мала Хортиця (1556) перетворило розрізнені загони на організовану військову силу з власним центром.

Запорозька Січ за своєю суттю була політичним організмом із ознаками республіки: виборність усієї старшини (гетьмана, кошового отамана, писаря), пряме народовладдя через Козацьку раду та відсутність станової ієрархії всередині товариства. Це був унікальний для тогочасної Європи «острів свободи», де панувало козацьке звичаєве право. Січ виконувала роль військового авангарду українських земель, поступово перебираючи на себе функції політичного представництва всього народу.

Важливо розуміти, що козацтво швидко еволюціонувало від степового промислу до лицарського стану. Реєстрове козацтво, створене польським урядом, отримало офіційні права та привілеї, що легітимізувало козацьку верству. Проте постійне ігнорування Варшавою прав православної церкви та спроби обмежити чисельність реєстру призвели до серії повстань, які згодом переросли у масштабну війну за національне визволення.

2. Національно-визвольна війна середини XVII ст.

Війна, що розпочалася у 1648 році під проводом Богдана Хмельницького, за своїм масштабом та наслідками була національною революцією. Вона об'єднала всі верстви українського суспільства – козацтво, селянство, міщан та частину православної шляхти – навколо ідеї звільнення з-під польського панування. Блискучі перемоги під Жовтими Водами, Корсунем та Пилявцями продемонстрували всьому світові військову потужність нової сили.

Особливість цієї війни полягала в її швидкій політичній трансформації: від вимог розширення козацьких привілеїв до проголошення створення власної держави. Зборівський договір 1649 року став першим міжнародно-правовим актом, що визнавав автономію Війська Запорозького (Гетьманщини) у складі трьох воєводств. Проте Хмельницький уже тоді бачив мету в повному звільненні

«усієї руської землі до Вісли», що свідчило про зародження сучасної державної програми.

Трагічна поразка під Берестечком (1651) та підписання Білоцерківського договору дещо обмежили територію Гетьманщини, але не зламали волю до боротьби. Війна виявила необхідність пошуку потужних зовнішніх союзників, що визначило дипломатичну гру Хмельницького між Трансільванією, Швецією, Османською імперією та Московським царством. Ця боротьба заклала фундамент державної ідентичності, який не вдалося знищити протягом наступних століть.

3. Політико-адміністративний устрій Гетьманщини

Українська козацька держава, що постала в ході війни, мала унікальний мілітарний устрій. Територія Гетьманщини поділялася на полки та сотні, які одночасно були і адміністративними, і військовими одиницями. Столицею держави став Чигирин, де знаходилася резиденція гетьмана та генеральна канцелярія. Вся повнота виконавчої, законодавчої та судової влади належала гетьману, хоча він мав зважати на волю Генеральної військової ради.

Державний апарат складався з генеральної старшини (писар, обозний, судді, осавули), які виконували функції міністрів. На місцях владу здійснювали полковники та сотники. Важливо, що козацька держава мала власну фінансову систему, податки, судочинство на основі Магдебурзького права та Литовських статутів, а також власну дипломатичну службу. Це була повноцінна рання модерна держава, яка виникла на засадах козацької демократії.

Соціальною базою держави було вільне козацтво та покозачене селянство, яке здобуло особисту свободу в ході війни. Проте поступово відбувався процес перетворення козацької старшини на новий панівний стан (майбутнє українське дворянство). Ця трансформація створювала внутрішні протиріччя, але водночас формувала еліту, здатну тривалий час обстоювати автономні права України перед зазіханнями сусідніх імперій.

4. Зовнішня політика та Переяславська рада

Зовнішня політика Б. Хмельницького була підпорядкована ідеї збереження та легітимізації держави. Усвідомлюючи неможливість перемоги над Річчю Посполитою наодинці, гетьман пішов на укладення Переяславського договору 1654 року з Московським царством. Для України це був військово-політичний союз двох рівноправних сторін (про що свідчать «Березневі статті»), спрямований проти спільного ворога.

Однак Москва розглядала цей союз лише як перший крок до повної анексії українських земель. Подальші події, зокрема Віленське перемир'я (1656) між Росією та Польщею за спиною України, показали нещирість намірів царя. Це змусило Хмельницького в останні роки життя шукати нові комбінації союзів, зокрема зі Швецією та Трансільванією, намагаючись вирватися з пастки російського протекторату.

Переяславська рада стала фатальним поворотом в історії України, що призвів до поступового наступу імперії на права та свободи Гетьманщини. Проте досвід власної державності 1648–1657 років став тим ідейним стрижнем, який дозволив українцям ідентифікувати себе як окрему політичну націю. Боротьба за спадщину Хмельницького продовжувалася в епоху І. Виговського, І. Мазепи та останніх гетьманів, про що йтиметься у наступній лекції.

Лекція №6. Гетьманщина XVIII ст. та ліквідація автономії

Мета: сформувати у студентів розуміння особливостей політичного устрою та культурного розвитку України-Гетьманщини у XVIII ст. як автономної частини Російської імперії. Мета полягає у висвітленні державницької діяльності Івана Мазепи, аналізі причин його виступу проти Петра I та значення Полтавської битви для подальшої долі України. Важливо розкрити зміст першої української конституції Пилипа Орлика, проаналізувати методи імперської політики щодо обмеження та повної ліквідації козацької автономії (діяльність Малоросійських колегій) та з'ясувати історичне значення останнього гетьманату Кирила Розумовського.

Завдання:

- **теоретичні:** вивчити основні етапи обмеження автономії Гетьманщини російським царизмом; проаналізувати зміст Конституції Пилипа Орлика 1710 р.; розглянути причини та наслідки ліквідації Запорозької Січі (1775) та полково-сотенного устрою.
- **практичні:** опанувати навички порівняльного аналізу політики гетьманів І. Мазепи, П. Полуботка та К. Розумовського; навчитися характеризувати стиль українського бароко в архітектурі та літературі.
- **виховні:** сприяти вихованню поваги до борців за права і вольності українського народу; формувати розуміння небезпеки імперської експансії та важливості збереження національних інституцій.

План лекції:

1. Гетьманство Івана Мазепи: спроба відновлення незалежності та культурне меценатство.
2. Конституція Пилипа Орлика 1710 року як пам’ятка європейської правової думки.
3. Системний наступ російського царизму на автономію України (Перша та Друга Малоросійські колегії).
4. Останній гетьман Кирило Розумовський. Остаточна ліквідація Гетьманщини та Запорозької Січі.

Список використаної літератури:

1. Гуржій О. І. Українська козацька держава в другій половині XVII – XVIII ст.: кордони, населення, право. Київ : Основи, 1996. 224 с.
2. Когут З. Від Мазепи до Малоросії: Трансформація українських інституцій та духу. Київ : Критика, 2003. 342 с.
3. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. Нью-Йорк – Київ – Львів, 2001. 464 с.
4. Павленко С. О. Іван Мазепа як будівничий української культури. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2005. 304 с.
5. Путро О. І. Гетьман Кирило Розумовський і його доба. Київ : Оберіг, 2008. 144 с.
6. Реєнт О. П. Усі гетьмани України. Харків : Фоліо, 2011. 415 с.
7. Сокирко О. Г. Лицарі другого сорту: Наймане військо Лівобережної Гетьманщини в другій половині XVII – XVIII ст. Київ : Темпора, 2006. 280 с.

8. Струкевич О. К. Україна в системі Російської імперії (друга половина XVIII ст.). Київ : Генеза, 2002. 340 с.
9. Трофимук О. Пилип Орлик: гетьман в еміграції. Київ : Знання, 2008. 144 с.
10. Чухліб Т. В. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах XVII–XVIII ст. Київ : Арістей, 2005. 640 с.

Вебресурси:

- Національний заповідник "Хортиця"
- Cossackdom.com (Архів козацьких документів)

1. Гетьманство Івана Мазепи та культурне меценатство

Іван Мазепа (1687–1709) був одним із найдовготриваліших та найуспішніших правителів Гетьманщини. Його політика була спрямована на консолідацію козацької старшини в єдиний аристократичний стан та економічне зміцнення держави. Мазепа був видатним меценатом: за його підтримки було збудовано та відреставровано понад 20 храмів, розвивалася Києво-Могилянська академія, що перетворило Київ на інтелектуальний центр православного світу. Стиль «мазепинського бароко» в архітектурі став візитною карткою української культури того часу.

Проте посилення централізаторської політики Петра I та загроза перетворення козаків на регулярне військо змусили Мазепу шукати нового союзу. У 1708 році він уклав договір зі шведським королем Карлом XII, маючи на меті вихід з-під влади Росії та створення незалежної України. Трагедія Батурина та поразка під Полтавою (1709) стали фатальними: Росія розпочала терор проти «мазепинців», а автономія Гетьманщини була суттєво обмежена. Постать Мазепи на століття стала символом боротьби за державність, хоча в імперській пропаганді він піддавався анафемі.

Політика Мазепи продемонструвала спробу модернізації України за західноєвропейським зразком освіченого абсолютизму. Навіть після поразки ідеї Мазепи продовжували жити в еміграції та серед частини лівобережної еліти. Його меценатство заклало підвалини для формування національної ідентичності, яка базувалася на високій культурі, власній церкві та правовій традиції, що відрізняла українців від московитів.

2. Конституція Пилипа Орлика 1710 року

Після смерті Мазепи козацька еміграція обрала гетьманом Пилипа Орлика. 5 квітня 1710 року в Бендерах було ухвалено «Пакти і Конституції прав і вольностей Війська Запорозького». Цей документ вважається першою українською конституцією та однією з перших у світі, що передбачала поділ влади на законодавчу (Генеральна Рада), виконавчу (Гетьман і генеральна старшина) та судову. Конституція обмежувала одноосібну владу гетьмана, що було прогресивним кроком для тодішньої монархічної Європи.

Документ також чітко визначав державні кордони (за Зборівським договором 1649 р.), проголошував незалежність від Москви та Речі Посполитої, а також підтверджував особливий статус Запорозької Січі. Важливим пунктом було визнання православ'я державною релігією під зверхністю Константинопольського патріарха, що розривало духовний зв'язок з

Московським патріархатом. Орлик протягом 30 років намагався реалізувати цей проект за допомогою міжнародних коаліцій, подорожуючи Європою.

Конституція Орлика свідчила про надзвичайно високий рівень правової культури української еліти. Вона базувалася на ідеях суспільного договору та виборності влади, що контрастувало з абсолютизмом Російської імперії. Хоча Конституція не була реалізована на практиці на всій території України, вона стала правовим фундаментом українського самостійництва і важливим аргументом у боротьбі за незалежність у майбутньому.

3. Наступ російського царизму на автономію

Після Полтавської битви Росія змінила стратегію: замість відкритої війни розпочався системний інституційний демонтаж Гетьманщини. У 1722 році була створена Перша Малоросійська колегія – орган з російських офіцерів, який контролював дії гетьмана І. Скоропадського. Коли наказний гетьман Павло Полуботок спробував протестувати проти свавілля колегії, його було ув'язнено в Петропавлівській фортеці, де він і помер, ставши символом незламності української честі.

Наступні десятиліття характеризувалися періодами тимчасового відновлення гетьманства (Данило Апостол) та його знову скасуванням. Данило Апостол (1727–1734) встиг провести важливі реформи: кодифікацію законів («Права, за якими судиться малоросійський народ»), реформу фінансів та суду, що дозволило дещо стабілізувати економіку та захистити права козацького стану. Проте після його смерті правління знову перейшло до колегіальних органів під наглядом Петербурга.

Імперія використовувала методи економічного тиску: встановлення митних кордонів, викачування продовольства для потреб армії, примусові роботи українських козаків на будівництві каналів у Ладозі та нової столиці – Петербурга. Козацька старшина поступово підкуповувалася обіцянками зрівняння в правах з російським дворянством. Таким чином, українська держава поступово перетворювалася на звичайну провінцію імперії, втрачаючи ознаки суверенітету.

4. Кирило Розумовський та ліквідація Гетьманщини

Останнім спалахом автономії стало гетьманство Кирила Розумовського (1750–1764). Він намагався модернізувати Гетьманщину: запровадив регулярні полки, реформував судову систему на зразок європейських стандартів, планував відкриття університету в Батурині. Його двір у Глухові нагадував малий королівський двір Європи. Проте спроба Розумовського зробити гетьманську владу спадковою та відновити самостійну зовнішню політику викликала гнів Катерини ІІ.

У 1764 році гетьманство було остаточно ліквідовано. Катерина ІІ наказала, щоб «саме ім'я гетьманів зникло». Для управління краєм була створена Друга Малоросійська колегія на чолі з П. Румянцевим, завданням якої було повне нівелювання українських особливостей. Наступними кроками стали ліквідація полково-сотенного устрою (1781), запровадження кріпацтва на Лівобережжі (1783) та зрівняння козацької старшини в правах з російським дворянством (Жалувана грамота дворянству).

Трагічним акордом стало руйнування Запорозької Січі у червні 1775 року російськими військами генерала Текелія. Останній кошовий отаман Петро

Калнишевський був засланий на Соловки, де провів 25 років у кам’яному мішку. Козацтво як військова та політична сила перестало існувати, а українські землі були повністю інтегровані в імперську систему. Проте дух волі та державна традиція збереглися в пам'яті народу і культурній спадщині, що згодом дало поштовх до національного відродження у XIX столітті.

Лекція №7. Українські землі у складі Російської та Австрійської імперій (XIX ст.)

Мета заняття

Сформувати у студентів системне розуміння особливостей українського національного відродження в умовах імперського панування. Мета полягає у порівняльному аналізі політики Російської та Австрійської імредій щодо українства, висвітленні етапів національного руху (фольклорно-етнографічного, культурно-просвітницького та політичного). Важливо розкрити роль інтелектуальної еліти (Харківський та Київський університети, «Руська трійця», Кирило-Мефодіївське братство) у формуванні модерної української ідентичності та проаналізувати вплив європейських революцій «Весни народів» на розвиток українського питання.

Завдання заняття

- **Теоретичні:** Вивчити основні стадії національного відродження за М. Грохом; проаналізувати зміст Валуєвського циркуляра та Емського указу; розглянути діяльність Головної руської ради у Львові.
- **Практичні:** Навчитися розрізняти особливості суспільно-політичних течій (народовці, москвофіли, радикали); опанувати навички аналізу програмних документів (Книга буття українського народу, програми перших партій).
- **Виховні:** Виховувати повагу до культурного подвигу діячів XIX ст.; формувати усвідомлення важливості мови та культури як фундаменту державності; сприяти розумінню тяглості боротьби за людські та національні права.

План лекції

1. Початок національного відродження: від «Енеїди» І. Котляревського до Кирило-Мефодіївського братства.
2. Українські землі у складі Австрійської імперії: «Руська трійця» та події «Весни народів» 1848–1849 рр.
3. Імперська політика Російської держави: Валуєвський циркуляр та Емський указ. Діяльність Громад.
4. Радикалізація та політизація національного руху наприкінці XIX ст. Створення перших політичних партій.

Список використаної літератури (ДСТУ 8302:2015)

1. Бажан О. Г. Історія України: XIX – початок XX ст. Київ : Знання, 2010. 340 с.
2. Гірич І. Б. Українські інтелектуали і політична самоорганізація (середина XIX – початок XX ст.). Київ : Айлант, 2010. 424 с.
3. Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX століття. Київ : Генеза, 1996. 360 с.

4. Грушевський М. С. Ілюстрована історія України. Київ : Наукова думка, 1992. 544 с.
5. Зайцев О. Ю. Український інтегральний націоналізм (1920–1930-ті роки). Нариси інтелектуальної історії. Київ : Критика, 2013. 488 с.
6. Магочій П.-Р. Україна: Історія її земель та народів. Київ : Критика, 2012. 760 с.
7. Нахлік Є. К. «Руська трійця» у контексті європейського романтизму. Київ : Наукова думка, 1991. 212 с.
8. Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). Київ : Інститут історії України НАНУ, 2003. 340 с.
9. Сарбей В. Г. Національне відродження України. Київ : Альтернативи, 1999. 336 с. (Україна крізь віки ; Т. 9).
10. Субтельний О. Україна: Історія. Київ : Либідь, 1993. 720 с.

Вебресурси:

- Електронний архів Тараса Шевченка
- Цифрова бібліотека «Київська старовина»

1. Початок національного відродження та Кирило-Мефодіївське братство

XIX століття почалося для України з «літературного вибуху»: вихід «Енеїди» І. Котляревського (1798) та «Історії Русів» заклав фундамент модерної культури та історичної пам’яті. Фольклорно-етнографічний етап характеризувався збиранням народних пісень та вивченням звичаїв (збірники М. Максимовича). Харківський університет став першим інтелектуальним центром, де навколо ідей романтизму гартувалася українська ідентичність, перетворюючи «малоросійську» говірку на літературну мову.

Вершиною першої половини століття стала діяльність Кирило-Мефодіївського братства (1845–1847) у Києві. Його лідери – М. Костомаров, Т. Шевченко, П. Куліш – вперше поєднали національну ідею з радикальними політичними вимогами: скасування кріпацтва, встановлення демократичної слов’янської федерації з центром у Києві та рівноправність народів. Постать Тараса Шевченка та його «Кобзар» перевели українське питання з площини етнографічної цікавості у площину національного пророцтва та політичного маніфесту.

Розгром братства царизмом лише підсилив підпільний спротив. Попри репресії, ідеї кирило-мефодіївців про демократичний устрій та соборність України стали програмними для всіх наступних поколінь борців за незалежність. Саме в цей період було сформульовано головну тезу: українці – це окрема нація зі своєю мовою, історією та правом на самоврядування, що докорінно суперечило офіційній імперській концепції «триєдиного русского народа».

2. Українці в Австрійській імперії та «Весна народів»

У підавстрійській Україні (Галичина, Буковина, Закарпаття) національне відродження мало свою специфіку, пов’язану з діяльністю греко-католицького духовенства. «Руська трійця» (М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький) виданням альманаху «Русалка Дністровая» (1837) кинула виклик латинізації та онімеченню, проголосивши єдність галичан із наддніпрянськими українцями. Це

був акт культурного самоствердження, який перетворив Галичину на «Український П'ємонт».

Революція 1848–1849 рр. («Весна народів») стала часом політичного дебюту українців. Створення Головної руської ради у Львові – першої легітимної політичної організації – дозволило висунути вимоги про поділ Галичини на українську та польську частини, впровадження української мови в школах та видання першої газети «Зоря Галицька». Українці вперше взяли участь у виборах до австрійського парламенту, де задекларували свої права на рівні з іншими народами імперії.

Хоча революція була придушена, вона залишила глибокий слід: було скасовано панщину, а українці здобули безцінний досвід парламентської боротьби та легальної громадської діяльності. На відміну від Російської імперії, в Австрії існували певні конституційні свободи, що дозволило Галичині стати інтелектуальною базою для всього українства, де згодом виникло Наукове товариство ім. Шевченка та перші політичні партії.

3. Емський указ та діяльність Громад

У другій половині XIX ст. Російська імперія, налякана польським повстанням та зростанням українського руху, вдалася до безпрецедентних репресій. Валуєвський циркуляр (1863) та Емський указ (1876) фактично заборонили українську мову в освіті, друці та театрі («язика не було, немає і бути не може»). Це була спроба тотальної асиміляції, спрямована на знищення української культури як такої.

Відповіддю інтелігенції став громадівський рух. «Стара громада» в Києві (В. Антонович, М. Драгоманов) зосередилася на науковій діяльності (Південно-Західний відділ Географічного товариства), доводячи окремішність українського народу через історію та етнографію. Громади стали осередками «культурництва», які в умовах цензури готували інтелектуальну базу для майбутньої політичної боротьби.

Важливу роль відіграв Михайло Драгоманов, який, перебуваючи в еміграції в Женеві, видавав журнал «Громада» – перший безцензурний український орган. Він поєднав національну ідею з соціалізмом та федералізмом, ставши містком між українським рухом та європейською політичною думкою. Незважаючи на переслідування, громади виховали покоління діячів, які наприкінці століття перейшли від культурництва до відкритої політичної боротьби.

4. Політизація національного руху та перші партії

На межі XIX–XX ст. український рух увійшов у свою вищу, політичну стадію. У 1890 році в Галичині виникла Русько-українська радикальна партія (РУРП) на чолі з І. Франком та М. Павликом. У її програмі вперше було офіційно задекларовано вимогу повної політичної незалежності України. Невдовзі з’явилися й інші партії – націонал-демократична (УНДП) та соціал-демократична (УСДП), що свідчило про структурування суспільства.

На Наддніпрянщині процес відбувався складніше через репресії, але у 1900 році виникла Революційна українська партія (РУП). Її маніфест «Самостійна Україна», написаний Миколою Міхновським, став ідеологічною бомбою, проголосивши гасло «Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від

гір Карпатських аж по Кавказькі». Почалося формування українського парламентаризму (діяльність українських громад у Державних Думах Росії).

Цей період завершився остаточним формуванням модерної української нації. На межі століть українці мали розроблені політичні програми, власну періодику, мережу освітніх та кооперативних організацій. Весь цей досвід став фундаментом для Української революції 1917–1921 років, коли після падіння імперій українці вперше за довгі століття отримали шанс відновити власну державу.

Лекція №8. Українська державність у 1917–1921 рр.

Мета: сформувати у студентів системні знання про перебіг та особливості Української революції 1917–1921 рр. Мета полягає у висвітленні діяльності Центральної Ради, аналізі еволюції українського державотворення від автономізму до повної незалежності (IV Універсал). Важливо порівняти моделі державного будівництва УНР, Української Держави П. Скоропадського та ЗУНР, а також з'ясувати причини поразки визвольних змагань. На занятті має бути обґрунтовано історичне значення Акту Злуки 22 січня 1919 р. як символу соборності українських земель.

Завдання:

- **теоретичні:** вивчити зміст чотирьох Універсалів Центральної Ради; проаналізувати внутрішню та зовнішню політику Гетьманату; з’ясувати сутність Директорії УНР та причини отаманщини.
- **практичні:** опанувати навички роботи з політичною картою періоду (кордони УНР за Брестським миром); навчитися аналізувати воєнно-політичні причини поразки українських фронтів.
- **виховні:** сприяти вихованню поваги до борців за незалежність (Герої Крут, вояки УГА та Армії УНР); формувати усвідомлення важливості консолідації суспільства перед лицем зовнішньої агресії.

План лекції:

1. Центральна Рада та проголошення УНР: від автономії до незалежності.
2. Українська Держава Павла Скоропадського: консервативна модель державотворення.
3. Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР). Акт Злуки 22 січня 1919 року.
4. Директорія УНР. Боротьба на декілька фронтів та причини втрати державності.

Список використаної літератури:

1. Верстюк В. Ф. Українська Центральна Рада: навчальний посібник. Київ : Заповіт, 1997. 344 с.
2. Винниченко В. К. Відродження нації : у 3 т. Київ : Політвидав України, 1990. (Репринт 1920 р.).
3. Дорошенко Д. І. Історія України 1917–1923 рр. : у 2 т. Київ : Темпора, 2002.
4. Литвин М. Р., Науменко К. Є. Історія ЗУНР. Львів : Олір, 1995. 368 с.

5. Мазепа І. П. Україна в огні й бурі революції (1917–1921). Київ : Темпора, 2003. 608 с.
6. Пиріг Р. Я. Гетьманат Павла Скоропадського: між Німеччиною і Росією. Київ : Інститут історії України НАНУ, 2008. 209 с.
7. Плохій С. М. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності. Харків : КСД, 2016. 496 с.
8. Солдатюк М. С. УНР: від проголошення до падіння. Київ : Знання, 2012. 320 с.
9. Солдатенко В. Ф. Українська революція. Концепція та історіографія (1917–1920 рр.). Київ : Просвіта, 1999. 508 с.
10. Удовиченко О. І. Україна у війні за державність. Київ : Україна, 1995. 206 с.

Вебресурси:

- Український інститут національної пам'яті: Проєкт «100 років боротьби»
- Електронний архів Михайла Грушевського

1. Центральна Рада та чотири Універсали

Створення Української Центральної Ради (УЦР) у березні 1917 року на чолі з Михайлом Грушевським стало початком організованого державотворення. Період УЦР характеризувався стрімкою радикалізацією вимог: від закликів до національно-територіальної автономії (I та II Універсали) до проголошення Української Народної Республіки після більшовицького перевороту в Росії (III Універсал). УЦР намагалася побудувати демократичну республіку на засадах соціалізму, що передбачало скасування приватної власності на землю та широку децентралізацію.

Вирішальним кроком став IV Універсал (22 січня 1918 р.), який проголосив УНР «самостійною, ні від кого незалежною, вільною, суверенною державою українського народу». Це було зроблено в умовах повномасштабної агресії радянської Росії. УЦР змогла досягти міжнародного визнання через Брестський мирний договір, що дозволило залучити німецькі та австро-угорські війська для витіснення більшовиків. Проте внутрішня слабкість, відсутність дієвої армії та конфлікти з союзниками призвели до падіння влади УЦР у квітні 1918 року.

Значення періоду УЦР полягає у легітимізації українського питання на міжнародній арені та відновленні інститутів державної влади. Було затверджено державну символіку (тризуб, гімн, прапор), запроваджено власну валюту (гривню) та українське громадянство. Незважаючи на утопічність деяких соціальних гасел, Центральна Рада заклала правовий фундамент модерної української державності, на якому базувалися всі наступні уряди.

2. Українська Держава Павла Скоропадського

Прихід до влади гетьмана Павла Скоропадського 29 квітня 1918 року ознаменував перехід від соціалістичних експериментів до консервативної моделі держави. Гетьманат базувався на підтримці землевласників та промисловців, відновленні приватної власності та формуванні професійної державної бюрократії. За сім місяців правління Скоропадського було досягнуто вражаючої стабільності: налагоджено фінансову систему, створено Державний банк, розпочато розбудову регулярної армії та розгалуженої дипломатичної мережі.

Особливим успіхом Гетьманату стала культурно-освітня політика. Було засновано Українську академію наук (очолювану В. Вернадським), два державні університети (у Києві та Кам'янці-Подільському), Національну бібліотеку, Державний архів та мережу українських гімназій. Скоропадський намагався поєднати українську національну ідею з досвідом професійних кадрів колишньої імперії, що дозволило створити дієздатний державний апарат.

Проте режим мав значні внутрішні слабкості: залежність від німецько-австрійських військ, антиселянська аграрна політика (повернення землі поміщикам) та опозиція з боку українських соціалістів. Фатальним кроком стала грамота про федерацію з «білою» Росією у листопаді 1918 року, видана під тиском Антанти. Це дало поштовх до антигетьманського повстання під проводом Директорії, яке призвело до ліквідації Гетьманату та відновлення УНР.

3. ЗУНР та Акт Злуки

На руїнах Австро-Угорської імперії у листопаді 1918 року постала Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР). «Листопадовий чин» у Львові став прикладом блискавичної та організованої перехоплення влади. На відміну від Наддніпрянщини, у ЗУНР панував високий рівень правової культури, була створена дисциплінована Українська Галицька Армія (УГА) та ефективна система місцевого управління. Державу очолив Євген Петрушевич.

Кульмінацією національного об'єднання став Акт Злуки 22 січня 1919 року на Софійському майдані у Києві, де було проголошено злиття УНР та ЗУНР у єдину соборну державу. Це була віковічна мрія народу, яка юридично зафіксувала цілісність українських земель. Хоча через воєнні обставини (наступ Польщі на заході та більшовиків на сході) реального адміністративного об'єднання не відбулося, Акт Злуки став ідеологічним дороговказом для українців на все XX століття.

ЗУНР вела виснажливу українсько-польську війну. Незважаючи на героїзм вояків УГА (Чортківська офензива), відсутність допомоги від Антанти та наступ радянських військ у тил змусили галицький уряд залишити власну територію. Проте досвід ЗУНР показав здатність українців до швидкої державної організації та правового порядку, що суттєво відрізняло галицьку модель від хаотичних процесів на сході України.

4. Директорія УНР та поразка революції

Директорія УНР на чолі з В. Винниченком (пізніше – С. Петлюрою) намагалася відновити демократичний лад, але опинилася в ситуації «трикутника смерті»: між більшовиками, білогвардійцями Денікіна та польськими військами. Епоха Директорії характеризувалася внутрішньою нестабільністю, отаманщиною та втратою контролю над територією. Уряд був змушений постійно переїжджати («У вагоні Директорія – під вагоном територія»), що підривало довіру населення.

Спроба Симона Петлюри врятувати державність через союз із Польщею (Варшавський договір 1920 р.) призвела до звільнення Києва, але була сприйнята галичанами як зрада через відмову від Східної Галичини. Після контрнаступу більшовиків та підписання Ризького миру (1921) територія України була поділена між РСФРР та Польщею. Останнім героїчним акордом став Другий Зимовий похід армії УНР, який завершився трагедією під Базаром.

Причинами поразки стали: брак єдності серед еліти, низький рівень національної свідомості частини селянства, перевага ворожих сил та відсутність міжнародної підтримки (невизнання УНР Антантою). Проте революція 1917–1921 рр. назавжди змінила геополітичну реальність. Більшовики були змушені рахуватися з українським фактором, створивши формально автономну УСРР, а пам'ять про незалежну УНР стала фундаментом для боротьби за волю у наступні десятиліття.

Лекція №10. Україна в умовах радянської системи (1945–1991 рр.) та відновлення незалежності

Мета: сформувати у студентів системне розуміння суперечливих процесів перебування України у складі СРСР у повоєнний період. Мета полягає в аналізі спроб реформування радянської системи («відлига», «перебудова»), дослідженні феномену дисидентського руху як інтелектуальної опозиції тоталітаризму та висвітленні ролі українського суспільства у розпаді Радянського Союзу. Важливо обґрунтувати закономірність відновлення незалежності України у 1991 році та проаналізувати перші кроки розбудови сучасної державності.

Завдання:

- **теоретичні:** вивчити основні етапи десталінізації за часів М. Хрущова; проаналізувати причини економічного «застою»; дослідити програмні засади дисидентських організацій (УГС); з’ясувати значення Декларації про державний суверенітет та Акта проголошення незалежності.
- **практичні:** опанувати навички аналізу документів періоду Перебудови; навчитися характеризувати вплив Чорнобильської катастрофи на зростання національної самосвідомості.
- **виховні:** сприяти формуванню поваги до борців за права людини (шістдесятників); виховувати громадянську відповідальність та усвідомлення цінності державної незалежності як найвищого здобутку нації.

План лекції:

1. Повоєнна відбудова та період «відлиги»: спроби лібералізації та феномен шістдесятництва.
2. Україна в роки «застою»: неосталінізм, системна криза та дисидентський рух.
3. Політика «перебудови» та національне піднесення кінця 1980 років.
4. Проголошення незалежності України у 1991 р. та початок державотворення.

Список використаної літератури:

1. Бажан О. Г. Український національний рух. Основні тенденції і етапи розвитку (кінець 1950-их – 1980-ті рр.). Київ, 2000. 232 с.
2. Баран В. К., Даниленко В. М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-ті рр.). Київ : Альтернативи, 1999. 304 с.
3. Гарань О. В. Убити дракона: З історії Руху та становлення політичної системи України. Київ : Либідь, 1993. 200 с.
4. Данилюк Ю. З. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. XX ст.). Київ : Рідний край, 2000. 616 с.

5. Зайцев О. Ю. Дисиденти: Антологія текстів. Львів : Вид-во УКУ, 2011. 656 с.
6. Касьянов Г. В. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–1980-х років. Київ : Либідь, 1995. 224 с.
7. Литвин В. М. Україна на межі тисячоліть (1991–2000 рр.). Київ : Альтернативи, 2000. 360 с.
8. Плохій С. М. Остання імперія. Занепад і крах Радянського Союзу. Харків : КСД, 2015. 448 с.
9. Рибак І. В. Новітня історія України (1945–2010 рр.). Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2011. 360 с.
10. Шаповал Ю. І. Доля як історія. Київ : Генеза, 2006. 448 с.

Вебресурси:

- Дисидентський рух в Україні (віртуальний музей)
- Центр досліджень визвольного руху

1. «Відлига» та шістдесятництво

Після смерті Сталіна (1953) розпочався період часткової лібералізації радянського режиму, відомий як «відлига». М. Хрущов на XX з'їзді КПРС засудив культ особи, що дало поштовх до процесу десталінізації: реабілітації тисяч невинно засуджених, розширення прав союзних республік та послаблення цензури. В Україні цей період позначився передачею Криму до складу УРСР (1954), що було зумовлено територіальною близькістю та спільністю економічних зв'язків.

Найважливішим результатом «відлиги» стало виникнення шістдесятництва – покоління творчої інтелігенції (В. Симоненко, Л. Костенко, І. Драч, А. Горська), яке виступило за відродження української культури та свободу творчості. Вони організовували літературні вечори, створювали Клуби творчої молоді та почали відкрито обговорювати замовчувані сторінки історії. Шістдесятники стали містком між традиціями розстріляного відродження 1920 років та майбутньою боротьбою за незалежність.

Однак лібералізація була обмеженою і непослідовною. Будь-які спроби вийти за межі дозволеної критики соціалізму жорстко присікалися. Вже на початку 1960 років. розпочалася нова хвиля боротьби з «абстракціонізмом» у мистецтві та перші арешти членів підпільних організацій (наприклад, Українська робітничо-селянська спілка Л. Лук'яненка). Проте дух свободи, пробуджений «відлигою», вже неможливо було повністю знищити.

2. Роки «застою» та дисидентський рух

Період правління Л. Брежнєва (1964–1982) увійшов в історію як «застій». Характерними рисами стали неосталінізм, посилення русифікації («теорія злиття націй») та системна економічна криза. В Україні цей період асоціюється з діяльністю В. Щербицького, який проводив лінію на повну інтеграцію республіки в імперське тіло СРСР, одночасно придушуючи будь-які прояви автономізму. Культурна сфера опинилася під тиском тотальної цензури та репресій проти інтелігенції.

Відповіддю на тиск став дисидентський рух. На відміну від шістдесятників, дисиденти перейшли до відкритої політичної та правозахисної боротьби. Важливою віхою стала праця І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи

русифікація?», яка науково обґрунтувала колоніальне становище України. У 1976 році була створена Українська Гельсінська група (УГГ), яка поставила питання прав людини на міжнародний рівень. Дисиденти використовували «самвидав» для поширення правдивої інформації та фіксації порушень законів режимом.

Режим відповів масовими арештами 1965, 1972 та на початку 1980-х років. Багато видатних діячів (В. Стус, Ю. Литвин, О. Тихий) загинули у таборах. Проте дисиденти виконали історичну місію: вони зберегли тяглість державницької ідеї, розкрили злочинну суть радянської системи перед світовою спільнотою та підготували інтелектуальний ґрунт для подій кінця 1980-х років.

3. Перебудова та національне піднесення

Прихід до влади М. Горбачова у 1985 році та проголошення курсу на «перебудову» й «гласність» стали початком кінця радянської імперії. Визначальною подією для України стала Чорнобильська катастрофа (1986). Приховування правди про масштаби трагедії Кремлем призвело до вибуху громадської активності: екологічні протести швидко переросли у політичні вимоги. Суспільство зрозуміло, що бездержавне існування є смертельно небезпечним.

Наприкінці 1980-х років почали виникати масові громадські організації, найпотужнішою з яких став Народний Рух України (1989). Розпочалося масове відродження української мови, церкви (УГКЦ та УАПЦ) та національної символіки. «Живий ланцюг» 21 січня 1990 року між Києвом та Львовом на честь Акта Злуки продемонстрував єдність народу. Верховна Рада УРСР під тиском громадськості 16 липня 1990 року ухвалила Декларацію про державний суверенітет України.

Процеси в Україні стали каталізатором розпаду СРСР. Страйки шахтарів, студентська «Революція на граніті» (жовтень 1990 р.) та провал серпневого путчу ГКЧП у Москві остаточно підірвали авторитет комуністичної партії. Україна впевнено рухалася до юридичного закріплення своєї незалежності, використовуючи легальні парламентські методи боротьби.

4. Відновлення незалежності та початок державотворення

24 серпня 1991 року Верховна Рада України ухвалила Акт проголошення незалежності України. Цей історичний документ підвів риску під багатовіковою боротьбою українців за право бути господарями на власній землі. Для легітимізації цього рішення на міжнародній арені 1 грудня 1991 року було проведено Всеукраїнський референдум, на якому понад 90% громадян підтримали незалежність. Одночасно було обрано першого Президента України – Леоніда Кравчука.

Перші роки незалежності були присвячені розбудові ключових державних інститутів: армії, банківської системи, митниці, міжнародного визнання. Україна добровільно відмовилася від третього у світі ядерного потенціалу (Будапештський меморандум 1994 р.), сподіваючись на міжнародні гарантії безпеки. Прийняття Конституції України 28 червня 1996 року остаточно закріпило правовий статус нашої держави як суверенної, демократичної та правової.

Відновлення незалежності у 1991 році не було випадковістю, а стало закономірним результатом тисячолітньої традиції державотворення – від Русі до

УНР. Попри економічні труднощі перехідного періоду та зовнішні виклики, Україна довела свою життєздатність як політична нація. Це стало початком нової сторінки історії, де головним завданням стало збереження суверенітету та інтеграція в європейську спільноту вільних народів.

Лекція №11. Відновлення незалежності України (1991 р.) та формування сучасної державності

Мета: сформувати у студентів комплексне розуміння передумов, механізмів та історичного значення відновлення державної незалежності України. Мета полягає у детальному аналізі подій серпня–грудня 1991 року, розкритті ролі Всеукраїнського референдуму як вищої форми безпосередньої демократії та висвітленні процесу розбудови базових державних інститутів у 1990-х роках. Важливо проаналізувати виклики перехідного періоду: прийняття Конституції 1996 року, запровадження національної валюти, формування багатопартійності та визначення зовнішньополітичних пріоритетів молодої держави.

Завдання:

- **теоретичні:** вивчити зміст Акта проголошення незалежності України; проаналізувати структуру та значення Конституції 1996 року; дослідити етапи формування Збройних Сил та дипломатичної служби України.
- **практичні:** опанувати навички порівняння повноважень гілок влади за Конституцією 1996 р.; навчитися аналізувати статистичні дані референдуму 1 грудня 1991 р. у регіональному розрізі.
- **виховні:** формувати почуття відповідальності за долю держави; виховувати повагу до державних символів (Герба, Прапора, Гімну); сприяти усвідомленню цінності громадянського миру та суспільної злагоди.

План лекції:

1. Акт проголошення незалежності України та Всеукраїнський референдум 1 грудня 1991 року.
2. Процес інституційної розбудови держави: армія, органи влади, національна валюта.
3. Конституційний процес в Україні та прийняття Основного Закону 1996 року.
4. Політичні та соціально-економічні трансформації в умовах незалежності (1991–2000-ні рр.).

Список використаної літератури:

1. Гарань О. В. Від створення Руху до багатопартійності. Київ : Знання, 1992. 120 с.
2. Кравчук Л. М. Одна Україна, єдиний народ. Київ : Фоліо, 2010. 480 с.
3. Литвин В. М. Україна: досвід та проблеми державотворення (90-ті роки XX ст.). Київ : Наукова думка, 2001. 450 с.
4. На шляху до незалежності: аналітичні документи (1989–1991). Київ : Смолоскип, 2011. 420 с.
5. Плохій С. М. Остання імперія. Занепад і крах Радянського Союзу. Харків : КСД, 2015. 448 с.

6. Політична історія України. XX століття : у 6 т. / редкол.: І. Ф. Курас (голова). Київ : Генеза, 2003. Т. 6.
7. Рибак І. В. Новітня історія України (1945–2010 рр.). Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2011. 360 с.
8. Слюсаренко А. Г., Томенко М. В. Історія української конституції. Київ : Право, 1993. 192 с.
9. Україна: політична історія. Незалежна Україна / відп. ред. В. Смолій. Київ : Парламентське видавництво, 2007. 600 с.
10. Шаповал Ю. І. Держава: незалежність і розбудова. Київ : Знання, 2012. 340 с.

Вебресурси:

- Офіційний портал Верховної Ради України (Розділ «Законодавство»)

1. Акт проголошення незалежності та референдум

24 серпня 1991 року, на тлі спроби державного перевороту в Москві (ГКЧП), Верховна Рада УРСР ухвалила історичний документ – Акт проголошення незалежності України. Він ознаменував створення самостійної української держави, територія якої є неподільною і недоторканною. Проте для остаточної легітимізації цього рішення перед світовою спільнотою та підтвердження волі народу було призначено Всеукраїнський референдум на 1 грудня 1991 року.

Результати референдуму перевершили всі очікування: 90,32% громадян, які взяли участь у голосуванні, відповіли «Так» незалежності. Важливо, що підтримка була масовою в усіх без винятку регіонах України, включаючи Крим (понад 54%) та Донеччину (понад 83%). Це дало юридичне та моральне право Україні вийти зі складу СРСР та отримати миттєве міжнародне визнання – протягом першого місяця незалежність України визнали понад 40 держав світу.

Ця подія стала не просто політичним актом, а завершенням тривалого історичного шляху до волі. Референдум продемонстрував єдність українського суспільства незалежно від етнічного походження чи мови спілкування. Одночасне обрання Леоніда Кравчука першим Президентом України завершило формування легітимного керівництва нової держави, готової до самостійного міжнародного життя.

2. Інституційна розбудова держави

Після 1991 року перед Україною постало колосальне завдання: перетворити республіканські органи управління на повноцінні інститути суверенної держави. Одним із найперших кроків стало створення Збройних Сил України на базі військ трьох військових округів СРСР. 6 грудня 1991 року було ухвалено закон «Про Збройні Сили України», що стало запорукою безпеки та оборони суверенітету. Також було сформовано Службу безпеки, прикордонні війська та митну службу.

Економічна незалежність потребувала створення власної фінансової системи. У 1992 році Україна вийшла з «рублевої зони» та запровадила тимчасову валюту – карбованці (купони). Справжня грошова реформа відбулася лише у вересні 1996 року, коли було введено національну валюту – гривню. Це дозволило стабілізувати фінансову систему та приборкати гіперінфляцію перших років незалежності.

Паралельно відбувалася розбудова дипломатичної мережі. Україна приєдналася до багатьох міжнародних організацій (ОБСЄ, Рада Європи) та уклала базові договори про дружбу і кордони із сусідами. Проте зовнішня політика 1990-х характеризувалася «багатовекторністю» – намаганням балансувати між Заходом та Росією, що створювало певні стратегічні ризики, але дозволяло уникати гострих конфліктів у період внутрішньої трансформації.

3. Конституційний процес та Основний Закон 1996 р.

Прийняття Конституції було складним процесом, що тривав майже п'ять років через гострі суперечки між Президентом та Парламентом щодо розподілу повноважень. «Конституційна ніч» з 27 на 28 червня 1996 року стала кульмінацією цього процесу. Ухвалення Основного Закону Верховною Радою юридично закріпило статус України як суверенної, демократичної, правової та унітарної держави з республіканською формою правління.

Конституція 1996 року визнала людину, її життя і здоров’я, честь і гідність найвищою соціальною цінністю. Було встановлено чіткий поділ влади на законодавчу (Верховна Рада), виконавчу (Кабінет Міністрів на чолі з Президентом) та судову. Окремий розділ присвячено правам і свободам людини, які відповідають світовим стандартам демократії. Важливим було утвердження української мови як єдиної державної.

Ухвалення Конституції стало актом остаточного утвердження незалежності. Вона створила правову рамку для подальших реформ та забезпечила стабільність державного ладу. Венеціанська комісія визнала українську Конституцію однією з найдемократичніших у Європі на той час, хоча надалі вона неодноразово піддавалася змінам у ході конституційних реформ (2004, 2010, 2014 рр.).

4. Соціально-економічні та політичні трансформації

Перехід від планової до ринкової економіки у 1990-х роках виявився болісним для населення. Масова приватизація, закриття нерентабельних підприємств та падіння виробництва призвели до зниження рівня життя та масової еміграції. Проте саме в цей час закладалися основи приватного сектору та банківської сфери. Україна почала інтегруватися у світовий ринок, поступово долаючи наслідки радянської господарської моделі.

У політичній сфері формувалася багатопартійність. Від полярного протистояння «комуністів» та «націонал-демократів» країна перейшла до складнішої системи політичних інтересів, де значну роль почали відігравати олігархічні групи. Це створювало проблеми корупції та монополізації влади, що згодом призвело до гострих суспільних криз (акція «Україна без Кучми», Помаранчева революція).

Попри всі труднощі, 1990-ті роки стали періодом національного самоствердження. Відбулося відродження релігійного життя, розвиток нової української літератури та музики. Україна продемонструвала здатність до мирної зміни влади, що є ключовою ознакою демократії. Сформувалося покоління «народжених у незалежності», для яких державність України стала природним і безальтернативним фактом буття.

Лекція №12. Підсумкове заняття. Українська державність і культура у глобальному контексті

Мета: систематизувати знання студентів, здобуті протягом курсу, та визначити місце України у сучасному світовому історико-культурному процесі. Мета полягає у висвітленні ролі України як суб'єкта міжнародної політики та безпеки, аналізі викликів сучасності (Революція Гідності, російська агресія, євроінтеграція). Важливо розкрити потенціал української культури як інструменту «м'якої сили» та обґрунтувати цивілізаційний вибір України на користь демократичних цінностей євроатлантичного простору. Підсумком має стати усвідомлення тяглості української історії як невід'ємної частини європейського шляху.

Завдання:

- **теоретичні:** узагальнити основні етапи державотворення від Русі до сьогодення; проаналізувати зміст Угоди про асоціацію з ЄС; визначити геополітичну роль України у Східній Європі.
- **практичні:** опанувати навички виявлення спільних рис української та європейської культур (Бароко, Ренесанс, Просвітництво); навчитися презентувати культурні бренди України на світовій арені.
- **виховні:** виховувати національну гідність та віру у майбутнє України; формувати критичне ставлення до спроб фальсифікації української історії; зміцнювати почуття солідарності та відповідальності за захист держави.

План лекції:

1. Тяглість української державної традиції: підсумковий огляд ключових епох.
2. Україна в сучасній системі міжнародних відносин: виклики безпеки та євроінтеграційний вектор.
3. Культурна дипломатія та світове значення української культурної спадщини.
4. Місія сучасної України у захисті демократичних цінностей глобального світу.

Список використаної літератури

1. Бжезінський З. Велика шахівниця. Львів : Літопис, 2000. 236 с.
2. Гарань О. В., Сидорчук О. В. Україна на шляху до ЄС: проблеми і перспективи. Київ : КМАН, 2015. 240 с.
3. Горбулін В. П. Світова гібридна війна: український фронт. Київ : НІСД, 2017. 496 с.
4. Грицак Я. Й. Подалати минуле: Глобальна історія України. Київ : Портал, 2021. 432 с.
5. Забужко О. С. Музей покинутих секретів. Київ : Комора, 2015. 832 с.
6. Історія української культури : у 5 т. / за ред. Б. Є. Патона. Київ : Наукова думка, 2013. Т. 5. Кн. 4.
7. Плохій С. М. Чорнобиль. Історія ядерної катастрофи. Харків : КСД, 2019. 400 с.
8. Снайдер Т. Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь (1569–1999). Київ : Дух і Літера, 2012. 464 с.

9. Україна в Європі: контекст міжнародних відносин / за ред. А. І. Кудряченка. Київ : Фенікс, 2011. 640 с.
10. Яковенко Н. М. Вступ до історії. Київ : Критика, 2007. 376 с.

Вебресурси:

- Міністерство закордонних справ України (Розділ «Культурна дипломатія»)
- Ukrainian Institute (Український інститут)

1. Тяглість української державної традиції

Підбиваючи підсумки курсу, важливо наголосити, що сучасна Україна не є «випадковим утворенням» 1991 року. Ми простежили шлях від племінних союзів антів до могутньої Русі-України, яка була частиною християнського світу Європи. Галицько-Волинська держава зберегла цей спадок під тиском Сходу, а Литовсько-Руська доба продемонструвала здатність до глибокої культурної та правової інтеграції в європейський простір. Козацька республіка та Гетьманщина XVIII ст. заклали демократичні традиції та ідею конституціоналізму (П. Орлик), які випередили свій час.

Українська революція 1917–1921 років та діяльність УНР/ЗУНР стали спробою модернізації державності в умовах краху імперій. Навіть у радянський період Україна зберігала ознаки суб'єктності (УРСР як співзасновниця ООН), а визвольний рух (ОУН, УПА, дисиденти) не дозволяв згаснути ідеї самостійності. Таким чином, відновлення незалежності у 1991 році стало актом історичної справедливості та реалізацією багатовікових прагнень українського народу.

Ця тяглість є фундаментом нашої ідентичності. Розуміння того, що ми є нащадками великої цивілізації з власним правом, мовою та мистецтвом, дозволяє сучасному громадянину впевнено дивитися у майбутнє. Ми не «нова нація», а давній народ, що відновив свою політичну форму, пройшовши через випробування, які зламали б слабші етноси.

2. Україна у сучасній системі міжнародних відносин

Сучасна Україна перебуває на передовій глобального протистояння між демократією та авторитаризмом. Революція Гідності (2013–2014) чітко засвідчила цивілізаційний вибір українців – рух до Європейського Союзу та НАТО. Анексія Криму та збройна агресія Росії на Сході, що переросла у повномасштабну війну, змусили світ переоцінити роль України у глобальній системі безпеки. Україна сьогодні – це «щит Європи», який стримує імперську експансію.

Підписання Угоди про асоціацію з ЄС та отримання статусу кандидата у члени ЄС стали історичними віхами нашої євроінтеграції. Це не лише про економіку чи безвізовий режим, це про повернення в «європейський дім», звідки Україна була штучно вирвана московськими імперіями. Співпраця з міжнародними організаціями та підтримка демократичного світу є запорукою нашого виживання та розвитку в умовах глобальної турбулентності.

Сьогодні Україна формує новий порядок денний у міжнародних відносинах. Ми довели, що цінності свободи та гідності є дорожчими за комфорт і газ. Це піднімає міжнародний авторитет держави на безпрецедентний рівень. Україна стає не просто «отримувачем допомоги», а активним донором безпеки та моральним лідером вільного світу.

3. Культурна дипломатія та світова спадщина

Українська культура сьогодні є потужним інструментом самопрезентації. Наша спадщина – від скіфського золота та мозаїк Софії Київської до творчості Марії Примаченко та сучасних ІТ-інновацій – інтегрована у світовий контекст. Культурна дипломатія дозволяє руйнувати нав'язані століттями стереотипи про «околицю Росії» та демонструвати самобутність і високий рівень українського інтелектуального продукту.

Українська музика (від «Щедрика» М. Леонтовича до перемог на Євробаченні), кінематограф, мода та гастрономія стають впізнаваними брендами. Ми відкриваємо світові імена, які були привласнені імперіями (Казимир Малевич, Ілля Рєпін, Сергій Корольов). Повернення цих імен у лоно української культури є частиною процесу деколонізації, який триває зараз.

Культура є нашою «м'якою силою». Вона об'єднує мільйони українців у діаспорі та викликає емпатію у всього світу. Збереження пам'яток у часи війни та розвиток нових мистецьких форм є свідченням нашої незламності. Культура України – це живий організм, який постійно оновлюється, вбираючи глобальні тренди та залишаючись вірним своїм корінням.

4. Місія сучасної України у глобальному світі

У підсумку, місія сучасної України полягає не лише у збереженні власної державності, а й у нагадуванні світу про сенс демократії. Ми платимо найвищу ціну за право жити за власними законами та обирати власне майбутнє. Цей досвід є унікальним для XXI століття і робить Україну ключовим елементом нової архітектури світової безпеки. Ми доводимо, що навіть менший за ресурсами народ може перемогти тиранію завдяки силі духу та єдності.

Майбутнє України – це роль успішної європейської держави, логістичного та інтелектуального хабу Східної Європи. Вивчення історії державності та культури допомагає нам не повторювати помилок минулого (розбрат, орієнтація на популізм) та будувати державу на засадах права і поваги до особистості. Ми є свідками та учасниками народження «нової України» – сильної, суб'єктної та гордої.